

ИХ МОНГОЛ УЛС (XII – XIII зуун)

НЭГДСЭН ТӨРТ ЁСОНД ШИЛЖИХ УРЬДАЧ НӨХЦӨЛ

Түлхүүр үгс: Их Монгол, байлдан дагуулал, дэлхийн хүн

Аймаг, хант улсуудын хөрөнгөлөг давхаргад түшиглэсэн тал хээрийн язгууртнууд бэлчээр нутаг, мал хөрөнгө, эрх мэдэл, эхнэрээ булаалдан тэмцэлдэж, ураг төрлийн үеийн “нүдийг нүдээр, шүдийг шүдээр” гэдэг цусан өшөөг авч агсанхэв хуулийг үе залгамжлан баримталсаар нэг нэгнээсээ өшөө, хорсол авахаар тасралтгүй дайн дажин, самуун дэгдэж байсныг “Монголын нууц товчоонд”

Хөрст этүгэн

Хөрвөж бүлгээ

Гүр улс булха (тэмцэлдэж) бүлгээ

Хөнжилдөө үл хэвтэн

Хөнөөлдөн бүлгээ”¹ гэж өгүүлсэн байдаг.

XII зууны үед “Монгол оронд эрт цагаас хамжлагын үеийн харилцаа үүсч цаг мөч улирах тусам янз бүрийн аймагт дэлгэрэн улам ахиц аван хөгжсөөр иржээ.”² Монголд хамжлагат нийгэм бүрэлдэн тогтоход Монголын дотоод хүчин зүйл шийдвэрлэх үүрэгтэй ч зарим Монгол аймагтай ойр зэргэлдээ оршин тэдэнтэй нягт харилцаатай байсан түрэг угсааны аймгуудын хамжлагажих явц зохих нөлөө үзүүлжээ. XII зууны 80-аад онд Хамаг Монгол улс дахин сэргэж Монголчуудын зонхилох гол хүч нь болж эхлээд байжээ.

XII зууны сүүлч, XIII зууны эхээр Монголын нийгэмд ангийн харилцаа хүчтэй болж өмч хөрөнгийн тэнцвэргүй ялгаа үзэгдэхүйц их болов. “Хан зонхилгогч, Сэцэн, Баатар, Нөхөр гэх мэтнөөрхогч ангийн төлөөлөгчид гарч иржээ. Тэд мал сүргийн олонхийг эзэмшиж байв. Мал хувийн өмчид байсан хэдий ч бэлчээр, ус, аймаг, язгууртны өмч хэвээр байлаа.”³ Байнга нүүдлэн амьдрах тулгазрыг хувьдаа эзэмших бололцоогүй байжээ.

XII зууны эцсийн байдлаар Монголын ханлигуудын хан зонхилогч язгууртан нарын үе залгамжлах ёс бүрэн төгөлдөрджээ. “Тэд өөрсдийгөө тэнгэр язгууртан хэмээн зарлаж, сууриндаа өөрийн хөвгүүн, дүүгээс бусдыг үл суулгадаг болжээ. “Тухайн нийгэмд “Хар түрүүт хүмүүн”, “харц” гэх мэт доод давхрагын хүмүүс олширч ”өтөг боол” хүртэл бий болжээ.”⁴

Өмнөд хөрш Алтан улсын зүгээс Монголчууд нэгдвэл аюултай, харин хагарч бутарч л байвал бидэнд ашигтай гэж аймаг, хант улсуудыг харилцан дайсагнуулж нэгийг нь нөгөөгөөр нь цохиулан бутаргадаг “Нүүдэлчдийг ашиглан нүүдэлчдийг довтлох”⁵ гэдэг Нанхиадын уламжлалт турхиралтанд Монголчууд олонтоо өртөж байлаа. Өмнөд хөршийн энэ бодлогыг нэг, хоёр аймаг дангаар няцаалт өгч таслан зогоож чадахгүй юм.

Жүвейнин бүтээлд: “Чингис хаан төрж гарахаас өмнө тэдэнд ахлагч, удирдагч гэж байсангүй аймгууд ганц нэгээрээ тус тусдаа амьдарч, хоорондоо нэгдэхгүй, байнга тулалдаж, дайсагналцаж байлаа. Тэдний зарим нь хулгай дээрэм, хүчирхийлэл, самуурлыг эр зориг, давуу байдал гэж үзнэ....Нохой, хулганы арьсаар хийсэн хувцас өмсөж, тэр амьтдынхаа болон бусад амьтны махаар хоол хүнс хийнэ, тэдний дотор агуу емирийн шинж нь төмөр дөрөө бөгөөд түүгээр л тансаг байдлыг дүрсэлнэ. Тэдний

¹“Монголын нууц товчоо” сонгомол эх зүйл-254

² Академич Н. Ишжамц “Монголд нэгдсэн төр байгуулагдаж феодализм бүрэлдэн тогтсон нь”. УБ.,1974.30

³ Академич Ч. Далай “Их Монгол Улс”. УБ.2006,108.

⁴ Академич Ч. Далай “Их Монгол Улс”. УБ.2006,110.

⁵ Ш. Нацагдорж “Монголын феодализмийн үндсэн замнал” УБ 1978.т. 139

ядуу тарчиг, гачигдалтай, азгүй байдал Чингис хааны од хийморийн туг мандах хүртэл үргэлжилсээр байсан юм⁶.

Нийгмийн хөгжил дэвшлийн шинэ шаардлага бүхэн нь түүнийг манлайлан хэрэгжүүлэх чадварлаг лидер /шилмэл хэсэг/-үүдийг төрүүлж байдаг жамтай билээ. Монголд нэгдсэн төр ёсыг тогтоох үйлсийг манлайлан хэрэгжүүлэгч улс төрийн лидерүүд III жарны усан морин жилээс-Гал морин жил /1162-1186 он/ хооронд төрж эрийн цээнд хүрцгээсэн шиг байдаг юм.

“Хөх сударт”: *Сүн улсын аравдугаар хаан, Гаоцун-гийн Шао Син хэмээхийн гучин хоёрдугаар он, Алтан улсын* тавдугаар хаан, Шицзун-гийн Да Дин хэмээхийн хоёрдугаар он, хар морин жил, тэнгэрийн бошгоор улирлыг нээсэн Богд баатар хуанди Чингис хаан энэ жил мэндлэв.*

*Тэнгэрээс улирлыг нээж, богд хүн ертөнцөд төрөв
Газрын хүчээр уур бадраад, баатар идтэн нэгнээ хурав
Аугаа хүчит Есүхэй баатар Тэмэгэчин аймгийг олзолсноо
Асар буянт Өгэлүн үжин тэнгэрлэг өвгийг мэндэлвэй,
Алтан яст Тайцзу Тэмүүжин эцгийн өсийг авахуйяа
Арга бодлогот хөлөг Мохули эзэн Богдыг танижухуй⁷*

Шжарны цагаан Бар жил 1170 онд Есүхэй Татарт хорлогдов. Эцгээсээ 9 настайдаа хагацан ээж, дүү нарын хамт өнчирөн үлдсэн Тэмүжин арваад жилд хөрөнгө малгүй шахам болж гогод, гоньд, мангир, халиар, загас жараахайгаар хоол залган жирийн ядуу малчны амьдралаар амьдарсанч ээжийнхээ нөлөөгөөр тал хээрийн язгууртны хүмүүжлээр хүмүүжихдээ өөрийн төдийгүй Монгол зон олны төлөө юу хийх хэрэгтэйг бодон санааширч хэрсүүжин эрийн цээнд хүрчээ.

Гэтэл III жарны хөхөгчин могой жил 1185 онд Мэргэд аймгийнхан Тэмүжиний гэргий Бөртэ үжинг барин аваачиж Их Чилэдүний дүү Чилэгэр бөхөд эхнэр болгон өгчээ.

Гурван мэргэдээс Бөртэ хатнаа эргүүлж авья гэтэл Тэмүжин, алтан ургийнхан хүчин мөхөсдсөн учир эцгийнхээ анд нөхөр Хэрэйдийн Хан Тоорилд золгож, Бөртэ хатныхаабулган дахыг өргөн барьж тусламж гуйсан байна.

Энэ үед Тэмүжин Гурван голын Монгол түмний голомт болсон Хамаг Монголын хант улсаа сэргээх бодолтой байгааг Тоорил хан мэдэрсэн бололтой. Тэмүжиний гуйлтыг дуртайяа хүлээн авч тэрээр хэлэхдээ:

*“Булган дахны хариуд
Бутарсан улсыг чинь бүрдүүлж өгсү.
Цээр нь цээжинд
Бөөр нь бөгсөнд атугай”⁸* гэж Монголчууд ах захаа алдаж байгааг

хэлээд Бүгд Мэргэдийг бүрэлгэж, Бөртэ үжинийг аварч өгсү” гэж амлаад үүний тулд өөрийн дүү Жаха Габуутай хамтарч хоёр түмэн цэрэг авч баруун гар больё, харин Хорхоног Жүбүрт байгаа Жамухад хоёр түмэн цэрэг авч Зүүн гар бол гэж хэл хүргэ гэв.

Ийнхүү Тэмүжин Тоорил хан, Жадаран аймгийн ноён Жамух нартай хүч хавсран дайрч хатан Бөртэгээ аварчээ.

III жарны шарагчин тахиа жил 1189 онд Хар зүрхний Хөх нуурт нутаглан байхдаа Тэмүжин эхлээд Хотул ханы гурав дахь хөвгүүн Алтанг, дараа нь Есүхэй баатрын ах Нэгүн тайжийн хүү Хучарыг, сүүлд нь охин Бархагийн ач хөвгүүн Сача бэхийг хан бол

⁶ Жүвейни 1997,21-22. Михал Биран. “Чингис хаан” 7-р боть УБ.,2015.34

⁷ В. Инжаннаши “Хөх судар” тэргүүн дэвтэр УБ. 2009. т. 93

⁸ “Монголын нууц товчоо” сонгомол эх 104-р зүйл

гэхэд бүгд татгалзаад, Тэмүжин чи хан бол гэгцгээхэд Тэмүжин бас хэдэн удаа цааргалан байж зөвшөөрчээ.

Алтан ургийн болон өөрсдийн шадарлагч хээр талын язгууртануудтай хамт чуулцгааж, 28 настай Тэмүжинг “Чингис хаан” гэж нэрийдэн “Хамаг Монголын” ханд өргөмжилжээ.

Тэмүжинг Хамаг Монголын ханд өргөмжилсөн тал хээр нутгийн сурвалжтангууд Алтан, Хучир, Сача бэх нар түүнд үнэнч байхаа илэрхийлж тангаргалахдаа:

“Хатгалдах өдөр Халд хэмээснийг чинь бус болговоос

Харь ширээс хатан эмээс минь хагацуулж

Хар толгойг минь хээр хөсөрт гээж од .

Энх өдөр эеийг чинь эвдвээс

Эрс ардаас, эм, хөвгүүдээс минь салгаж

Эзгүй газар орхин од”⁹ гэж ам алджээ.

Ийнхүү Хабул хан анх эмхлэн бий болгож Есүхэй баатрын дараа бутран сарниж эзэнгүйдсэн “Хамаг Монгол” гэдэг хантай улс-/ханлиг/ дахин сэргэсэн байна. “Энэ нь Монголын төвлөрсөн нэгдмэл улс байгуулах суурийг тавьжээ”¹⁰ гэж бичиж байв.

Аймгууд нэг холбоонд нэгдэж эзнээ “Хан” цолд өргөмжилж иргэд нь түүндээ захирагдах болсон тогтолцоог түүх судлаачид Ханлиг гэж нэрлэдэг юм.

Ийнхүү Хамаг Монгол сэргэж урд жаргал зовлонгоо хуваалцаж явсан Есүхэй андын хөвгүүн Тэмүжин хан болсныг Тоорил хан сонсоод “Тэмүүжин хан болох нь зөв. Монголчууд хангүй байж яаж болно”¹¹ гэж урам хайрлаж байжээ.

Шигтгээ: Ван хан Тоорил 7 настайдаа Мэргэдүүдэд баригдан очиж шигэн дах өмсөж Сэлэнгийн буур хээрт будаа нүдэн идэж явсан боловч түүний эцэг Хурчахус Мэргэдэд довтолж хүүгээ авчирч байж. Дараа нь 13 настайдаа Татаруудад эхтэйгээ хамт олзлогдож, Ажай ханы тэмээ маллагч болж яваад тэдний хоньчиныг даган оргож нутагтаа ирж байв. Хан ширээгээ дүүдээ булаалгаад зугтахдаа Ижил мөрний Хар хятанд очиж байгаад дайжин зайлж Уйгар Тангадын нутгаар ганц сохор халиун морь унаж тэнүүлэн байхдаа ядуурч “Таван ямаа шөргөлөн /хамарт нь хөндлөн сүлбээр мод хатган эхээ хөхөх аргагүй болгодог аргыг тийнхүү нэрлэнэ/ сааж тараг бүрэн идэж бас айлуудын тэмээний цусыг ханан ууж амь зууж явжээ.¹² Энэ үед Есүхэй баатар түүнд тусласан байдаг.

Үүнийг эдүгээчлэн хэлвэл Таван ямаатай байхад цадахгүй ч гэсэн өлсөж үхэхгүй амь зуух баталгаат доод түвшин байв.

“Хамаг Монголын цаашилбал бүх Монголын хаан суух тавилантай хүн гэж өөрийгөө боддог Жамуха Сэцэн нь Тэмүжинг хаан болоход нь туслах биш, өөрийгөө хамаг Монголын хан суухад туслалцах хүн гэж бодон Тэмүүжинтэй анд болон нөхөрлөжээ”¹³. Хотула хаанаас хойш язгуурын Монгол аймгуудын дотор тэргүүлэх бодлого баримтлан явж ирсэн Жамухын хажуугаар Тэмүжин гэнэт гарч ирэн хаан болсонд тэрээр үнэхээр атаархан дургүйцжээ. Хар багаасаа үерхэн хэд хэдэн удаа анд барилцан дээлийнхээ бүсийг хүртэл ээлжлэн бүслэж, морио ээлжлэн унадаг байсан анд эвдрэлцэхэд нэн хэцүү байсан нь мэдээж” Гагцхүү Тэмүжин Жамуха 2-ын тулаан бол хувь хүмүүсийн хаан ширээ булаацалдсан тэмцлийн шинжтэй зөрчил байснаас, Монголыг

⁹ “Монголын нууц товчоо” сонгомол эх 123-р зүйл

¹⁰ “Академич Н.Ишжамцын бүтээл туурвал тэргүүн дэвтэр” УБ 2011.т.8

¹¹ “Монголын нууц товчоо” сонгомол эх 126-р зүйл

¹² “Монголын нууц товчоо” сонгомол эх 152-р зүйл

¹³ Академич Ч. Далай “Их Монгол Улс”. УБ.,2006.118

нэгтгэх үйл ажиллагаанаас тэрсэлсэн, Монголчуудыг хооронд нь талцуулах гэсэн тулаан байсангүй”¹⁴.

Чингис хаан Жамуха анддаа Хаан болсныг мэдэгдсэний дараа удалгүй Жамухын дүү Тайчар Саарь хээрт нутаглаж агсан Жөчийн адууг дээрэмдэж байгаад түүнд алагдсан явдлаас үүдэж андууд III жарны цагаан нохой жил 1190 онд Далан балжудад хоёр талаас тус бүр гурван түмэн цэрэг оролцуулан хатгалцаж Жамух анд Чингис хааныгаа Ононгийн Жэрэнэ хавцалд хоргоож айлган байж орхисон билээ. Үүнийг түүхэнд 13 хүрээний хатгалдаан гэж тэмдэглэсэн юм.

Монгол овогтноо нэгтгэх дараачийн алхам нь Татарын зүг дахин хийх аян дайн байлаа. Энэ аян дайны шалтаг нь: Хамаг Монголын Амбагай хан, Охинбархаг, Хадаан, Есүхэй баатар нарын зэрэг Алтан ургийн өвгөд дээдсийг Татарууд барин Алтан улсад хүргэн хөнөөлгөх, хор өгч хороох зэргээр зовлон учруулж агсныг бодон өшил өшихөөс аргагүйтсэн бололтой.

III жарны Хар нохой жилийн намар Далан нөмрөгт Татаруудтай тулалдаан хийсэн. Татарыг даран дагуулахдаа Их Чэрэнгийн охин Есүхэнийг Чингис хатан болгон авахад тэрээр хаан соёрхвол намайг хүний зэрэгт бодож болгооно биздээ. Миний эгч Есүй нэрт надаас дээр хаан хүнд зохино доо. Гэхдээ тэр саяхан ураглаад /нөхөрт гараад/ байгаа гэхэд Чингис түүнийг эргүүлэн олж авчруулжээ.

1203 онд Тэмүжин арга буюу Ван хантай эвдрэлцэн Хэрэйдтэй дайтах болов. Гэвч Хэрэйдийг эзэлнэ гэдэг амаргүй даваа байлаа. Тэмүжиний ван хаантай хийсэн шийдвэрлэх тулааныг түүхэнд “Муу Өндөрийн тулаан” гэдэг бөгөөд Ван хан ялагдаж түүний эзэмшлийн ихэнх Тэмүжинд нэгджээ.

Энэ үед Жамуха найманаас хагацаад Танлу /Тагна/ уулнаа угалз /аргалын хуц/ алж шаран идэж байхад нь түүний таван нөхөд нь барьж Чингис ханд авчирч өгчээ. Жамух баригдаж ирээд хан анддаа:

“Хар хэрээ харамбай /халтар/нугас барих болов

Харц боол хан эзэндээ гар хүрэх болов

Боол зарц нар бодит эзнээ босч гэнэдүүлэн барих болов

Богд анд минь юу эндэх гэж сэргэмжтэй байхыг захижээ.

Чингис хан “ хан эзнээ барьж ирсэн хүнтэй эсэн нөхөрлөхөв дөө ” гээд гардан барьсан хүнийг Жамухын нүдэн дээр мөнхрүүлэв. Чингис Жамухаас чамд ямар шийтгэл ноогдуулах вэ? гэхэд “Хэрвээ чамайг барьж авчираад надад өгсөн бол миний чамд өгөх тэр шийтгэлийг би хүсэж байна. Удаан үхэл гэж. Удаан үхүүлэх гэдэг Хятадад хэрэглэж агсан үе мөчөөр нь мөчлөж үхүүлэхийг хэлдэг байв” Чингис хан анд агсан нөхөртөө одоо бид хоёр хамтдаа нөхөрлөж умартсанаа дурдалцсан, унтарснаа сэргээе, өөр замаар явсан ч өлзий хутагт анд минь билээ. Хатгалдах үе болоход уушиг зүрхээ өвтгөж, үгээр сэргэмжлүүлж, өрсөлдөгч дайсныг үгээр, амаар айлгаж яван тус хүргэсээр байсныг бодож андын тангаргаа сэргээе гэж үнэн сэтгэлээсээ хүсэмжилж байжээ.

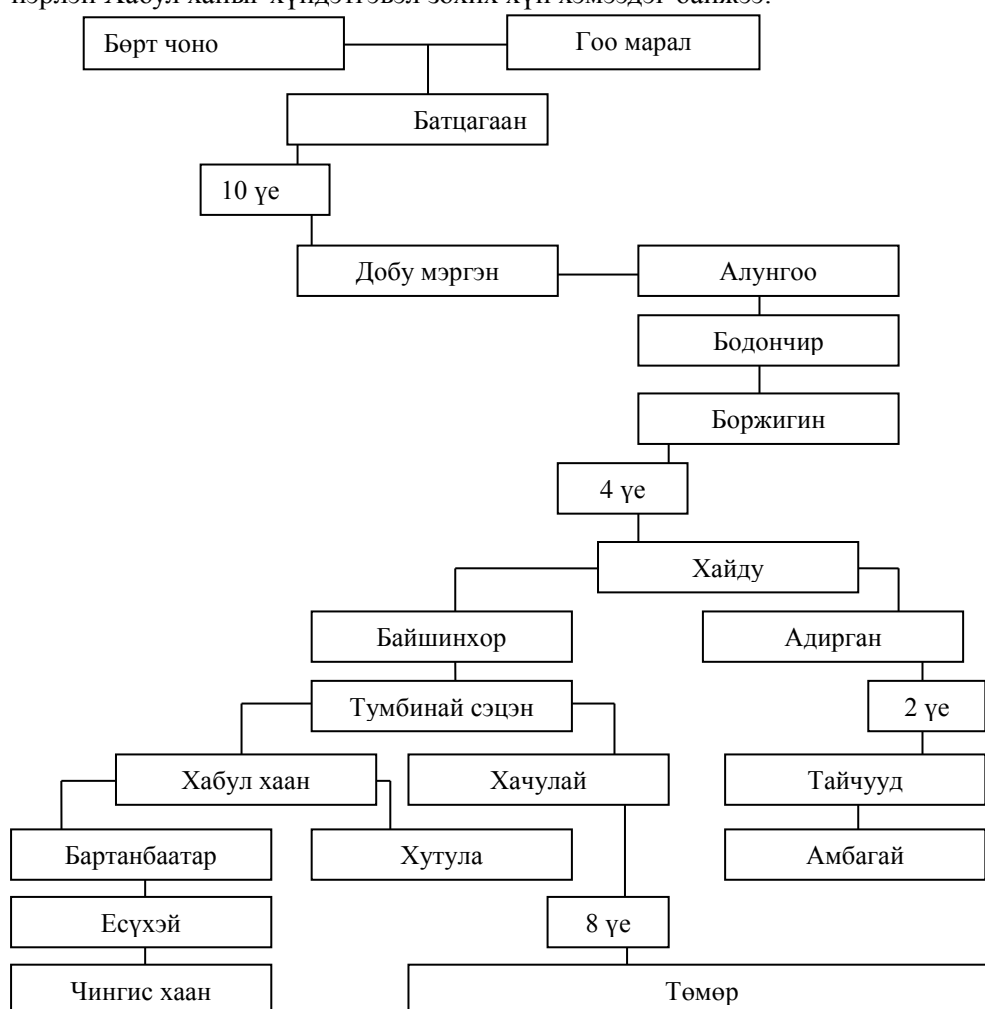
Чингис хан анд нөхрөө дээд язгууртан хүний цусыг урсгалгүй алах өвгөд дээдсийн уламжлалт ёсыг бодон нойтон эсгийд боож бүтээж цусыг нь үзэлгүй хороож ил хаялгүй сайтар оршуулснаар Жамух алтан ургийнхнаар ясаа бариулжээ. Жамухыг Сонгино Хайрхан уулнаа оршуулсан бололтой гэж археологчид үздэг юм.

Ийнхүү III жарны хөхөгчин могой жил 1185 оноос шаргачин тахиа жил 1189 онд Хамаг Монголоо сэргээж цагаан нохой жил 1190 оноос III жарны сүүлч улаан барс жил 1206 онд Чингис хан ураглахуйгаас андлахуй ёсонд дэвшин 32 удаа хатгалцаж, ялан дийлж, Монгол овогт 81 овогт аймаг, хант улсуудыг дагуулан нэгдсэн төр ёсонд дэвшин

¹⁴ Академич Ч. Далай “Их Монгол Улс”. УБ., 2006. 120

орох баттай нөхцлийг бүрдүүлжээ. 1205 оны эцэс, 1206 эхэн хүрэхэд Монгол угсааны ихэнхи аймаг Тэмүжиний мэдэлд орж Их Монгол улс байгуулагдах урьдач нөхцөл бүрэлджээ.

Манай эриний VIII зууны эцсээр Бурхан Халдун, Их Хэнтий, Онон, Хэрлэн, Туул гурван голын саваар эсгий туургатны язгуур өвөг дээдэс амьдарч байжээ. Тэднээс МНТ сурвалжид тэмдэглэгдсэн Дээд тэнгэрээс заяат Бөрт чоно, гэргий Гоо Марал тэдний хөвгүүн Батачихан түүний арав дахь үе Добун Мэргэн гэргий Алунгоо нарын удамт Бодончар X зууны эцсээр захирч байсан аймгуудын холбоог XI зуунд Хятан нарын түүхэн тэмдэглэлд “Монгол улс” гэж нэрлэсэн байна. Энэ холбоог өргөжүүлэн Бодончарын найм дахь үеийн ач Хабул хан “Хамаг Монгол гэдэг хантай улс” болгон захирч байв. /МНТ. 52-р зүйл/ Үүнээс үзэхэд хаан хэмээн хүндлэгч Монгол төрийн тэргүүн нь Бодончарын найм дахь үе дээд тэнгэрээс заяат Боржигон овгийн цагаан ястан Алтан ургийн Хабул ханаас эхлэл тавигджээ. Алтан улс Хамаг Монголыг “Да Мэнгү” гэж нэрлэн Хабул ханыг хүндэтгэвэл зохих хүн хэмээдэг байжээ.

Чингис хааны уг гарал. Эх сурвалж: Михал Биран. “Чингис хаан” 7-р боть УБ., 2015.37

Шигтгээ: Есүхэй баатар 5 хөвүүн нэг охинтой байжээ. Ууган хөвгүүн Тэмүүжин удаах нь Бэлгүдэй. Тэрээр сумны зэв чулуунд оногдсонч анзаардаггүй гүжир эр байсан учир Бөх Бэлгүдэй нэрт болсон. Гурав дахь хөвгүүн Хасар харвах бүрдээ онодог учир Хавт Хасар гэгдэх болсон,

дөрөвдүгээр хөвгүүн Отчигин “Чихэндээ сонссон нүдэндээ үзэгдсэн бүхнийг огт мартдаггүй учир Ойт Отчигин гэгдэж, тав дах хөвгүү Гачуг нь зурах сийлэхдээ маш чадамгай учир Уран Гачуг гэгдэх болж, Ганц охин нь маш үзэсгэлэн гоо, цав цагаан царайтай учир Тунумал нэрт болсон гэж хөх сударт тэмдэглэжээ.

Тэмүжингийн ээдрээтэй залуу насны амьдрал нь “нөхөрлөх, дотносох /андлах/, дайсагнан сөргөлдөх энэхүү хос чанар бүрэлдэн насан туршид үргэлжилсэн хэв шинж нь болсон юм”

Тэмүжиний дүр төрхийг сурвалжид болон судалгааны зарим зохиолд бичиж гаргаснаас гадна хөргөөр үлдээсэн байдаг.

1221 онд Өмнөд Сүн улсын элчээр томилогдон ирж Мухули жанжинтай уулзаж байсан Чжао Хун “Мэн-да бэй-лу” (Монгол Татарын бүрэн тэмдэглэл) гэдэг номондоо: “Татарын эзэн (Монголын) Тэмүжин гэгч биеийн байдал хүдэр том, магнай өргөн, сахал урт, төрсөн байдал нь агуу сүрлэг ер бусын болой”¹⁵ гэжээ.

Марко Поло замын тэмдэглэл номондоо: Түүний (Тэмүүжиний) төрсөн байдал маш чийрэг хүдэр, билэг ухаан хурц сэргэлэн үг хэл гарамгай сайн, эрэлхэг баатар ажээ”¹⁶ хэмээн бичжээ. Хубилайгаас Тогоонтөмөр хүртэл хаад:

Чингисийн хөргийн хэд хэдэн янзаар зуруулж өлгөдөг, тахидаг, эвхмэлээр хадгалдаг байжээ. Одоо хамгийн бодит хөрөг гэвэл 1748 онд Манжийн хааны зарлигаар сэргээн дэвтэрлэсэн “Юань улсын хаад, хатдын хөрөг”¹⁷ доторх хөрөг мөн бөгөөд тэр нь одоо Тайванд хадгалагдаж байна. Энэ хөргийг Мин улсын зураачид өмнөх үеийн бодит зургийг харж хуулбарлан зурсан гэдэг.

“Чингис гэдэг үг нь Бөө мөргөлийн догшин сахиусны нэр эдүгээчилбэл дайны бурхан гэсэн утгатай байж болно”¹⁸ Тэрээр Их Монгол улсаа үндэслэн байгуулж төр ёсны оновчтой бүтэцийг төвхнүүлсэн. Тэрээр “Нэг бум хүрэхтэй үгүйтэй морьт эрчүүдийн хүчээр Ромчуудын дөрвөн зууны /400 жил/ турш эзэлснээс ч уудам газар нутаг, хүн амыг 25 жилийн дотор байлдан дагуулж цасанд даруулсан Сибирээс-халуун дулаан Энэтхэг, Пакистаны тутаргын талбайгаас-Унгарын улаан буудайн талбай, Солонгосоос-Балканы хойг хүртэл арван нэгээс-арван хоёр мянган бээр /1 бээр=2 км/ нутагт Монголчууд эзэгнэсэн Их гүрнийг үндэслэн Дэлхийн газрын зургийг өөрчлөн зурж Нүүдэлчин Монгол овогтноо даян дэлхийд “Чингисийн Монгол” гэдэг алдар хүндтэй нэрийн хуудас болгон өргөмжилж дэлхийн түүхийг ган сэлмийн ирээр сийлсэн Тэнгэрлэг эзэн хаан байв.

Өвөг дээдэс минь эзэгнэж агсан Монголын эзэнт гүрний дээрх уудам газар оронд эдүгээ таван тэрбум гаруй хүн амтай 30 гаруй бие даасан улс оршин амьдарч байгаа билээ. Марко Поло Чингис хааны тухайд: “Тэрээр ямар нэг муж газрыг эрхэндээ оруулаад хүмүүст нь ямарч хор хохирол учруулалгүй, эд хөрөнгийг нь хөнөөж сүйтгэлгүй зүгээр нэг хэсэг хүмүүсээ тэр нутгийг захиран тохинуулж байх зорилгоор үлдээгээд өөр бусад муж газрыг эзлэн захирахаар бусад хүмүүсээ дагуулан оддог байсан юм. Харин эрхэнд

¹⁵ Монгол улсын Шинжлэх Ухаан Түүхийн Хүрээлэн “Их Монгол Улс” УБ., 2006. т.117 Чжао Хун “Мэн-да бэй-лу” Монгол Татарын бүрэн тэмдэглэл

¹⁶ Мөн тэнд. Книга Марко Поло. Пер. И.П.Минаева. М., 1955

¹⁷ Мөн тэнд. “Юань улсын хаад хатдын хөрөг”-ийг Тайваньд хэвлэжээ.

¹⁸ Академич Н. Ишжамцын бүтээл туурвал тэргүүн дэвтэр, УБ 2011. 88

орсон тэр хүмүүс бусад халдан довтлогчдоос маш найдвартай, энэрэнгүй хамгаалагчтай байгаагаа мэдэн түүнийг /Чингис хаан/ ямаршуухан хүн чанартай язгууртан ноён болохыг нь үзэж харахаараа бүр сэтгэлийнхээ гүнээс түүнтэй нийлж нэгдэн түүний талыг үнэнчээр баримтлагч болж хувирдаг байв” гэж бичсэнийг Гарольд Лэмб “Дэлхийн эзэн Чингис хаан” бүтээлдээ ишлэн татсан байдаг.

Чингис хааны билиг сургаальд: *Бидний хойч үе удмынхан алт, мөнгө, эрдэнэсээр чимэглсэн эдлэл эдлэж, амттан шимтнийг зооглож, явдал зөөлөн хөлөг унаж, ялдам эелдэг бүсгүй тэврэн саатахдаа энэ бүхний чинь өвөг дээдсүүд минь бидэнд бий болгож хайрласан юм гэдгийг мартчихгүй л байгаасай гэж айлдсан нь эдүгээ манай залуу үе төдийгүй төрийн түшиэд ч санаж явбал зохих сургаал билээ.*

Мөн муу эзэнд учирсан улс иргэн сайн эзний тэжээсэн нохой шувуунд ч үл хүрнэ гэсэн нь өнөөдөр Монгол улсын иргэдийн зүрхэндээ сонсвол зохилтой үг болоод байна. Энэ бүхнийг бодоход “Чингис хаан тэнгэрт халиагүй 900 жилийн турш олон хүний зүрх сэтгэлд амьд оршин дахиад ч 900 жил амьд явна гэж бодохоор байна¹⁹.

Их Монгол Улсыг байгуулсан нь

Барс жил буюу 1206 оны намар Онон мөрний эхэн дэх Чингисийн өргөөнд Монгол язгууртан, ноёдын түүхэн Их Хуралдай чуулжээ. “Тайцзу (Чингис) гол тэнгэрийн хөвүүний өргөөнд ирж тэнгэр газарт хүж, зул шатаан ёслон мөргөөд гараа угаан, амаа зайлан, дээлийн тосыг гүвж, сайхан үнэрээр ариулан Сорхон Шар, Дай Сэцэн хоёрыг түшиж, Здавхар өндөрт тэнгэрийн хөвүүний хагал сууриндаа сууж хаган болов”²⁰ гэх мэт сурвалжуудад тэмдэглэн үлдээжээ.

1206 оны Их хуралдай нь Монголын түүхэнд хамгийн анхны төрийн том чуулган байсан бөгөөд Хуралдайд Чингисийн алтан ураг, анд нөхөд, сайд, ноёд, баатар жанжин тэргүүтэй бүх Монгол угсаатны ихэс дээдэс бүгд оролцсон байжээ. “Их ордны үүдний гадна талд Монголын төрийн талбаа “Есөн хөхөлт цагаан туг”-ийг өндөрт мандуулж, нөгөө талд нь Чингисийн дайчин үйл явдлын билэг тэмдэг болсон “Дөрвөн хөхөлт хар сүлд”-ийг өндөр мандуулжээ. Их ордны өмнө уудам их талбайд нь цэрэг нь, найр наадам хийдэг²¹” байна гэжээ.

Чингис хааны төр засгийн бодлого

Чингис хаанд дур зоргоороо явж дассан, олон эзэнд захирагдсан, хоорондоо дайсагналцсан, өөр өөрийн өвөрмөц зан заншилтай оршин тогтнож байсан аймгуудыг цэргийн хүчээр нэгтгэн захирах хүнд байлаа. Өмнөх уламжлалт төрийн сууринд тулгуурлан бусад нөлөө бүхий ханлиг аймгийн оролцоотойгоор төр улсаа төвхнүүлэх бодлого барьжээ. Нэн тэргүүнд засаг захиргааны зохион байгуулалтыг нэгдсэн улсын хэмжээнд хийж гүйцэтгэжээ.

“Их Монгол улс нь хамжлагат ёст, цэрэгжсэн нүүдэлчдийн өвөрмөц шинжтэй хаант төр байжээ”²². Улсын хаан сонгохдоо заавал их хуралдайгаар шийднэ, хэн ч үүнийг үл зөрчинө. Алтан ургийхан төрд нэн дээгүүр эрх эдлэх бөгөөд тэдний дараа Улсын Ван буюу анхны ерөнхий сайд Мухлайн нөлөө өндөр. Төрийн их заргач Шихихутагт улсын доторхи бүх шүүн таслах хэргийг цагаан цаасан дээр хөх бэхээр бичин тэмдэглэж, түүний шийдсэн хэргийг хэн ч өөрчлөх эрхгүй даган мөрдөж байхаар зарлигджээ. Хубилайгаар улсын батлан хамгаалах ажлыг эрхлүүлэн Боорчи, Зэлмэ, Наяа нарыг төрийн сайдын онцгой эрх бүхий албанд томилжээ. Чингисийн төрд Хөхчү зайран өндөр

¹⁹ Роберт. А Рупин 20-р зууны Монголчууд 2000.6

²⁰ Инжанааш. “Хөх судар”, дэд дэвтэр, 328-389, Ч. Далай “Их Монгол Улс”. УБ.2006.126.

²¹ Сайшаал. “Чингис хааны товчоон” дэд дэвтэр., 57.

²² Ч.Далай “Их Монгол Улс”. УБ.,2006.,130.

итгэл хүлээн шашны хэргийг хамаарна. Тэрээр хөх тэнгэртэй холбогдон Чингис хаанд дээдсийн хүслийг дамжуулна. Чингис хаан улсын гадаад дотоод бодлогоо алсын хараатай бие даан явуулж чаддаг ч бусдын үгийг сайн сонсож өөрийн дэргэд “Сэцдийн зөвлөл байгуулан ихэс дээдэс, ухаалаг мэргэдийг цуглуулан тэдний санаа бодлыг сайтар сонсдог байжээ. Цэцдийн зөвлөл нь түүний 4 хошууч, 4 хүлэг баатар, 2 манлай, 9 өрлөгтөн 88 гавъяатнуудаас бүрэлддэг. Чингис хаан төр улсад байх бүхий л зүйлийг бүрэлдүүлсэн. Үүнд:

1. Улс нь өөрийн нутаг дэвсгэртэй байдаг.

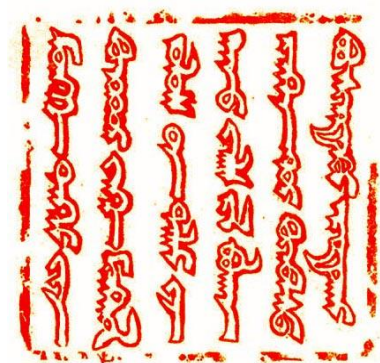

Төв Ази дахь Монголын олон овог Ураг төрлийн аймаг, ханлигийг хамтатган нэг хааны захиргаанд оруулснаар Түмэн газрын цагаан хэрмээс-Тунгалаг Байгалийн мандал хүртэл 950 км, Алтай Өрөнгө голоос-Хянганы ногоон нарт даваа хүртэлх 1600 км газар нь Монгол овогтны өлгий нутаг болж түүх шастирт “Монгол газар, Монгол орон” гэж

тэмдэглэгдэх болсон юм. Энэ нутгийн гол цөм нь эдүгээгийн Монгол улсын нутаг-Монгол шарын даваанаас Орвог гашууны бор овоо, Алтай таван богдоос Нөмрөгийн Модот хамар хүртэл газар орон билээ.

2. Улс нь өөрийн харъяат иргэнтэй байдаг. Дээр дурьдсан Монгол газар, өлгий нутгийн уул, хөндий, тал хээр говиор тархан идээшсэн 81 овгийн 200 түмэн хүн ам нэгдсэн улсын уугуул иргэн гэгдэх болжээ. Дорно, өрнийн түүхийн сурвалжуудад зүйл бүрийн нэрээр нэрлэгдэж явсан удам гарвал нэгтнүүд энэ үеэс нийтээрээ Монгол хүн гэдэг ухагдахууныг бий болгов.

3. Улс гэдэг өөрийн тусгаар бүрэн эрхт ёс, сүр хүчээ илтгэсэн төрийн бэлгэдэлтэй байдаг. Түүнд төрийн орд өргөө, туг сүлд, төрийн дуулал, төрийн тамга зэрэг нэн хүндэтгэлтэй зүйл ордог билээ.

Төрийн хасбуу тамга нь:

Мөнх тэнгэрийн хүчин дор

Их Монгол улсын далай хааны зарлиг

Ил болгон / харь улс орны / иргэн дор

хүрвээс

Биширтүгэй аюутугай” гэсэн бичээс

бүхий байжээ.

4. Улс гэдэг өөрийн оршин тогтнох эдийн засгийн баталгаат үндэстэй байдаг нь нийтлэг жишиг юм. Тухайн улс орны эдийн засгийн хэвшлүүд /өмч/ нь төр нийгмийн эдийн засгийн үндэс болж байдаг нь улс түмний түүх, амьдралаар нотлогдсон үнэн билээ. Урьд өмнөөс уламжлагдсан зон олны хувийн өмчөөс гадна нэгдсэн улс байгуулагдмагц Чингис хаан тусгай нутагчин гаргаж алтан ураг, талын язгууртан, гавъяатнуудад эсгий туургатнаас эзлэх хувь, хавтсан үүдтэнээс харъяалах иргэд, газар нутаг хувааж өгөхийг зарлигласнаар хэдийгээр цөм хувийн өмч боловч улсын ба мянганы өмч-газар нутаг, хүн ард, харъяат иргэд, мал, хөрөнгө гэсэн эдийн засгийн ялгаатай хэвшил-өмч бий болсон

байна. Энэхүү өмчлөл нь газар нутгийг биш иргэнийг өмчлөхөд голлож байсан шиг байдаг. Монгол зон олны амь зуулгын голлох салбар мал аж ахуйг төрийн зүгээс анхааран өсгөж байв. Тодой Чербийг мал аж ахуйн сайдаар томилсныг бодоход мал өсгөх явдал төрийн бодлогын асуудал байсан нь харагдаж байна. Айл бүхнийг мал, малын захтай байлгахыг чухалчилж байсны гадна 100 бод, 600-700 толгой богтой өрхийг амь зуулга, алба үүрэг гүйцэтгэхүйц чадвартай гэж тооцоолж байсан байна. Их засаг хуулинд малын хулгайг жигшүүрт хэрэг гэж үзэж, морь, тэмээ хулгайлсан этгээдэд цаазын дээд ялаар шийтгэж байхыг хуульчилсан байдаг. Плано Карпин бичихдээ “Тэд тэмээ, үхэр, хонь, ямаа адуугаар тун баян. Малын тоо нь бидний боддогоор бол дэлхий дахинд баймгүй олон юм. Гахай мэтийн өөр мал үгүй билээ” гэжээ.²³ Энэ үед Монголчууд голдуу хонь, үхрийн мах идэхээс гадна адууны махыг ёслолын хурим дайллага, цайллага, найр наадамд хэрэглэж байсан гэж Чжау Хун бичжээ.²⁴ Улс орны эдийн засаг, сан хөмрөгийг арвижуулан бэхжүүлэхэд татварын бодлого голлох үүрэг гүйцэтгэдэг жишиг Монголын нэгдсэн улсад тогтсон байна. Улсын иргэд, харъяат иргэд нь татвар төлөх үүрэгтэй байв. Үүнд мянгат, зуутад төлөхийг “алба” гэдэг, улсад төлөхийг “гувчуур” гэж нэрлэж байжээ.

5. Улсын нэг гол бүрдэл нь төрийн тогтолцоо бүтэц, зохион байгуулалт байдаг. Чингис хаан Монгол овогтноо хамтатгаад юуны өмнө тэднийг төрийн захиргаанд хувааж захирахыг яаравчилсан нь жирийн нэг тохиолдол бишээ. Үүнд: Улс орноо зүүн, баруун, төв түмэн гэдэг гурван том хэсэгт хувааж захирууллаа. Түмэн гэдэг нь түмэн хүнийг хэлсэн баримжаа биш. Энэ нь их түмэн, бага түмэн гэж хоёр янз бөгөөд их түмэн нь дотроо бага түмэн болж хуваагддаг гэсэн үг. Бага түмэн нь 10 мянган цэрэг гаргах хүний нөөцтэй байв.

6. Улс гүрэн цэрэг, армийн хүчний байгууллагатай байх нь төрийн бүрдэл хэсгийн нэг билээ.

Их Монголын төрд хаан эзний амь нас, төрийн ба Их Хуралдайн ордон-өргөөг хамгаалах, зочин гийчний аюулгүй байдлыг хангах, аян дайнд мэргэжлийн үүднээс манлайлан дайтах үүрэгтэй “хэшигтэн” гэдэг торгон цэрэг байгуулагджээ. Хэшигтэн нь “шөнийн хэвтүүл”, “хорчин”, “турхаг” буюу торгон гэсэн ээлжүүдтэйгээр харуул хамгаалалтын үүрэг гүйцэтгэдэг байснаас “хэшиг”-ээлж гэсэн үгнээс тийнхүү нэрлэгджээ. Шөнийн манаа болох 80 хэвтүүлийг 800 улмаар 1000 болгож Их Нэгүринээр ахлуулжээ, өдрийн манаа 70 хүнтэй хорчинийг 1000 болгон Зэлмийн хөвүүн Есүнтэйгээр, турхаг /торгон/ хэмээх шадар хамгаалагч тус бүр 1000 хүнтэй 8 ээлж болгов. Хэшигтэнд талын язгууртны үр хүүхдийн дундаас бие хараа сайтай, эрүүл чийрэг, авхаалж самбаатай, эрэмгий зоригтойг нь сонгож авдаг бөгөөд эрх мэдэл нь гадаад мянганы ноёноос ч илүүтэй байв. Аравтын ноён нь хүүгээ, зуутын ноён нь хүүгээ түүний дотно нөхөр таван хөвгүүний хамт Мянгатын ноён нь хүүгээ түүний дотно нөхөд 10 хөвгүүний хамт хэшигтэн өгдөг байв.

7. Төр иргэний хууль цааз, шүүх засаглалтай байх нь төрийн нэг бүрдэл хэсэг юм. Их Монгол Улс байгуулагдмагц нийгмийн амьдрал иргэнийг журамлахад эзэн хаан, түүний төр засаглалыг хууль эрх зүйн баталгаатай болгох шаардлага юуны түрүүнд тавигдаж байв. Энэ шаардлагын үндсэн дээр “Их засаг /Яса/ хуулийг боловсруулан баталж мөрдөх болжээ.

Засаг хуулийн талаар тэр үеийн сурвалжид нэг их тодорхой биш ч гэсэн зарим нэг зүйлийг тэмдэглэн үлдээжээ. Жишээлбэл:

²³ Монгол улсын Шинжлэх Ухаан Түүхийн Хүрээлэн “Их Монгол Улс” УБ., 2006.т.137. “Юань улсын судар” т.124

²⁴ Мөн тэнд. Проблемы Востоковедения. 1960.№5.т.139

Рашид-ад-Дины “Судрын чуулган”-д Засаг хуулийг 1210, 1218 онд Их хуралдайгаар хэлэлцэж, нэмэлт засвар оруулсныг дурьдаад өгүүлсэн нь “Чингис хаан 1219 онд сартуул иргэнийг дайлахын өмнө их хуралдай хуруулж засаг хуулийн зүйлд нэмэлт оруулав.”²⁵

Персийн түүхч Жувейни “Ертөнцийн байлдан дагуулагчийн түүх” номондоо өгүүлсэнчлэн “хувилгаан оюун билгээрээ тогтоосон Яса* /ёс гэсэн үг/ зарлиг тань хурмастын нүдийг гэрэлтүүлж, хувь заяаны чихийг зөөлрүүлэв” гэж их цаазын тухайн үед гүйцэтгэсэн ач тусыг үнэлсэн байна. “Их засаг” хууль бол дэлхийн соёл иргэншлийн түүхнээ бүхэл бүтэн нийгэм, улс төрийн байгуулал бүрэлдэн төлөвшихөд томоохон үүрэг гүйцэтгэсэн эртний Вавилоны хаммурад, Энэтхэгийн Манугийн хууль зэрэг алдартай хуулиудтай эн зэрэгцэхүйц ач холбогдолтой цааз-эрхэмжийн нэн чухал баримт бичиг юм.”²⁶ Чингис хаан Шихихутугийн итгэл төгс, үнэнч хүн төрийн эзнээ хууль эрхийн мэдлэгээр зэвсэглэж өгдөг хүн өөрөө элэгдэж өрөөлийг ирлэгч болохыг үнэлж хэлэхдээ “Бэхлэн хэлэлцсэн үгийн минь гадагш үл өгүүлэгч битүү лонх,...мэсийг минь хурцлагч билүү чулуу мөн”²⁷ гэсэн байдаг. Энэ буурал Дөрвөн далай хааны төрд сайд явсаар өөд болсон юм.

8. Аливаа улс бүхэн өөрийн гэсэн өнгө төрхтэй, ёс суртахуунтай байдаг.

Элч төлөөлөгч бүхэн нь төрийн хар хайрцагны бодлоготой шууд холбоотой үүрэг гүйцэтгэж явдаг нь мэдээж билээ. “Их Монгол улсын гадаад харилцааг төрийн хэрэг эрхлэх газар, дипломат харилцааны журамлалыг “гэрээ ёслол эрхэлсэн түшмэл”, харь орны элч төлөөлөгчдийн хэргийг “өртөө буудлын тусгай яам” тус тус эрхэлдэг байжээ.”²⁸

МУИС-ийн “Монгол улсын түүх” сурах бичигт “шинэ тутам байгуулагдсан Монгол төр нь хэлбэрийн хувьд хэмжээгүй эрхт хаант засгийн төрхтэй мөртлөө мөн чанараараа ардчиллын олон бүрдлийг өөртөө агуулсан тун өвөрмөц шинж бүхий төр байсан”²⁹ гэсэн нь оновчтой бөгөөд шинэлэг дүгнэлт болжээ.

Английн Монголч эрдэмтэн Ховрс орчин үеийн төрийн шинжийг бүрдүүлдэг шударга ёс, хүлээцтэй хандлага, сахилга бат, сайн үйлс тэр үед Чингис хааны ордонд мөрдөгдөн хэрэгжиж байв”³⁰ гэсэн байна.

Их Монгол улсын үеийн нийгмийн давхраажилт

Их Монгол улсын уугуул нутаг дах нийгмийн давхраажилтыг орчин үеийн давхраажилтын онолоор баримжаалан үзвэл тэр нь угсаа гарвалаасаа голлон хамаардаг онцлогоосоо болж болж харьцангуй хаалттай нийгэм учраас давхраажилт нь язгуур угсааны ялгавар, хөрөнгө чинээ, нутаг дэвсгэрийн өмчлөл зэргээс хэтрэхгүй завсрын хэв шинжтэй харагддаг. Тухайлбал

Дээд	I-A	Тухайн үеэс Монгол овогтон нийтээрээ хүлээн зөвшөөрч дэмжигдэж байсан “Боржигин” овогт алтан ураг заяагдмал статустай, илүү эрх мэдэлтэй бүлэг
	I-B	Чингис хаанаас, Их Монгол Улсын төр байгуулахад хичээл зүтгэл гарган авьяас билэг, мэдэл чадвараараа шалгарч эзэн хаанаас янз бүрийн замаар соёрхол, өргөмжлөл, эрх мэдэл,

²⁵ Ш.Нацагдорж “Чингис хааны цадиг” УБ., 1991.т. 230

²⁶ Ж.Болдбаатар, Д. Лүндээжанцан Монгол улсын төр эрх зүйн уламжлал УБ 1997.77

²⁷ Лувсанданзан. Алтан товч УБ 1992.30

²⁸ Ред.А.Очир, Д.Чулуунжав “Монголын төрийн байгуулал улс төрийн сэтгэлгээний хөгжил” УБ

²⁹ “Монгол улсын түүх” УБ 2010.т.80-81

³⁰ Д.Майдар, Чингис хаан ба Монголын их гүрэн УБ 1990.21

		албан тушаал хүртэж нийгмийн байр суурь, зиндаа нь өргөгдсөн соёрхолын инж болгон авсан газар нутгийг харьяат иргэдийн хамт захирах үүсмэл эрх мэдэлтэй бүлэг
	I-B	Овгийн ёсноос үе дамжин нэг нутаг ус газарт оршин суугч иргэдийн хамт өөрийн мэдлийн болгон захирч ирсэн “Их Монгол” улсын төрийн ар талыг хариуцсан тулхтан болсон, тал хээрийн хөрөнгөлөг язгууртан бүлэг
Дунд	II	Нэгдсэн төр ёсыг тогтоохыг идэвхтэй дэмжин оролцох явцад дэвжин чинээлэг болсон хэдий ч албан тушаалын ямар нэгэн эрх мэдэл эдлээгүй, алба гувчуураас чөлөөлөгдсөн малчин зарц, мод, төмрийн дархан явсан тал хээрийн зоригтноос бүрдсэн “Урт дурын хүмүүс”
Доод	III	Их Монгол улс оршин байхын гол үндэс, ар талын баталгаат үндсэн гол хүчин болсон “Улсын ба Мянганы” иргэн, тал хээрийн ноёд сурвалжтныг хамжиж дэмжиж байсан жирийн Монголчууд тухайн үеийн Монголын нийгмийн эрх мэдэл, хөрөнгө чинээ мөхөс давхрааны доод бүлэг болж байжээ.

Монголчуудын аж ахуй, соёл, зан заншил

Зан заншил гэдэг нь нийгмийн хамт олны оюун сэтгэлгээгээр бий болон үе улиран хадгалагдаж улам бүр хэвшсээр хүмүүсийн аж төрөх ёс нийгмийн харилцааны түүхэн үүднээс бүрэлдэн тогтсон бат тогтвортой хэв хэмжээ юм. Зан заншил нь аливаа ард түмний соёл иргэншлийн чухал бүрэлдэхүүн хэсэг бөгөөд нийгмийн аж төрөх ёсны янз бүрийн хүрээнд хүмүүсийн амьдралын бүхий л үеийг хамаарна. Монголчууд ч өөрийн амьдрал ахуйд тохирсон сайхан зан заншилтай. Үүнд газар зүй, цаг уурын нөхцөл, түүхэн хөгжлийн уламжлал, аж ахуй, эдийн засаг, улс төр, соёлын хөгжил, шашин шүтлэг, гадаад харилцааны нөлөөлөл тусгалаа олдог.³¹

Эсгий гэр: бол Монголчуудын ур ухааны цогц сонгодог бүтээл, нүүдлийн байдалд зохицуулан барих, буулгах ачих зөөхөд хялбар, сонгодог орон сууцыг Монголчууд зохион бүтээсэн. Зай багтаамж нь оновчтой, байгал цаг уурын ямарч нөхцөлд зохицуулан ашиглаж болдог. Хийхэд хялбар эдлэхэд бат бөх ийм онцлог өвөг дээдсийн оюуны бүтээл юм.

Монгол гэрийн хүндийн жин ердөө 250-270 кг. 2 тэмээ эсвэл 3 үхэр тэрэг дээр бүрэн ачина. Ханын толгой нь 14 эсвэл 16 байна. 14 толгойтой 4 ханатай бол Бага дөрвөн ханат, 16 толгойтой 6 ханат бол Их 6 ханат гэнэ. Хамгийн жижиг гэр 3 ханатай бол 5 ханатай гэр хамгийн их тархсан. Дээр үед ихэс дээдэс 8,10,12 ханатай гэрт амьдардаг байв. Гэрийн хаалга, тооно хоёр нь голчоороо тэнцүү ба энэ нь үндсэн суурь хэмжээ болдог. Баганын өндөр хаалганаас 1,5 дахин өндөр. Шалны голч тоононы голчоос 4 дахин том. Унийн урт нь тоононы радиусыг 3 дахин авсантай тэнцүү байдаг байна.

Монгол хүний хувцас: нь хүний биед ямарч харшилгүй эд материалаар хээнцэр, ганган дизайнтай дөрвөн улиралд тохируулан хийж өмсдөг. Энэ хувцасаа: Мандах төрийн малгай, бүтээх төрийн дээл, бүрэн эрхт төрийн бүс, тулах төрийн гутал гэх мэтээр төртэйгээ, эрх чөлөөтэйгээ холбож хэлдэг онцлогтой. Монгол хүмүүс эсгий гэртээ дэлхийн соронзон урсгалын дагуу толгойгоо хойт зүг тавин нойрсдог байсан нь сонирхолтой. Монгол эрчүүд их гүрний үед хүн бүр өөрийн аяга савх,хутга, хэттэй байсан нь эрүүл ахуйн онцлогтой байжээ.

³¹ Ч. Далай “Монголын түүх Их монгол улс 1206-1260” дэд дэвтэр УБ.1994.т.231

Плано Карпини тэмдэглэлд “Эрэгтэй нь ч тэр, эмэгтэй нь ч тэр нэг л янзаар оёсон дээл өмсөнө.Тэдэнд манайхных шиг цув, малгаи, бүрх, үстэй дээлийн аль нь ч байхгүй. Тэд дээлээ Бухарын ноосон даавуу, ал улаан бөс буюу Багдад торго хоргойгоор дараах маягаар хийнэ гэжээ.

Гар урлал. Мал аж ахуйн тоног хэрэгсэл, гэрийн мод, бүрээс, дэвсгэр, хувцас, авдар сав, эмээл хазаар зэрэг бүхнийг гэр гэртээ хийцгээнэ. Харин олзлон авчирсан гар урчуудаар зэр зэвсэг, бүс даавуу, торго нэхүүлэхэд 300 өрх авчирч, Чинхай балгасанд суулган ажиллуулж байжээ. Их Монгол улсын үед Монгол уран дархчууд техник технологийн өндөр сэтгэлгээтэй байсныг нум сум, махир сэлэм, эмээл, дөрөө, хасаг тэрэг, бүхээгт тэрэг, гэр-орд-тэрэг түүнийг чирэх хүчний тооцоог хийдэг, хэрэм цайз эвдэх оньсон техник, Хар-Хорумд ширэм, болд боловсруулах гар үйлдвэр, Орхон голд усан тээрэм байгуулж байснаас харж болно. Алт мөнгө, төмрийн дархан хүн юуны урьд хийх бүтээлийнхээ багаж хэрэгслийг өөрөө бодож зохион бүтээж байсан.

Ан гөрөө. Монгол эзэнт гүрний үед ан ав эрхлэх нь цэргийн бэлтгэл, сургуулалт болдог байжээ. Нууц товчоонд Чингис хаан ав хоморгонд явж байсан тухай өгүүлэхдээ халтар тэх харайгаад гарахад хавиргыг нь нийлтэл шахан ойртуулж, гууны гөрөөсийн гуяыг нийлтэл шахав гэжбичсэнээс ажиглавал ан гөрөөнд суурин сууж, харван үргээж ойртуулах арга хэрэглэж байжээ. Тэх, угалз агнаж байсныг бодоход ан агнахдаа эр, сувайг нь агнадаг байжээ. Хулан, тарвага, булга, хэрэм агнаж, шувуучлилдаг байсан. Монголчуудын амь зуулганд арилжаа наймаа бас чухал үүрэгтэй байж. Хорезм нутгийн худалдаачин Асан, Онгудын Алахушаас 1000 ирэг, Эргүнэ мөрний иргэдээс булга хэрмийн арьс худалдан авч явахдаа Чингис хаантай уулзаж байсан.³²

Соёл. Нүүдэлчин ард түмэн өөрийн гэсэн өвөрмөц соёл, мэдлэг ухаан, бичиг үсэгтэй. Их Монгол улс 1224-1225 оны үед өөриймшүүлсэн үндэсний бичигтэй болсон бөгөөд энэ бичгээ төрийн албанд хэрэглэх болж бас ном бүтээж байжээ. Нууц товчоо бол энэхүү өөриймшүүлсэн Монголын үндэсний бичгээр бичигдсэн юм. Номыг модон ба хүрэл бараар хэвлэж байв.

III.Чоймаагийн бүтээлд “Хүний оюун ухааны охь болсон сэцэн сургаал, мэргэн айлдал үл элэгдэхээр барахгүй алт удах тусмаа өнгө ордог шиг цаг цагийн урсгалд улам тодорч хойч үеэ соён гэгээрүүлдэг жамтай³³” гэдэг үнэхээр үнэн ажээ.

Монголчууд 12 жилтэй хуанли хэрэглэж, дэлхий бөөрөнхий түүний 10-ны 7 хувь нь ус, 3 хувь нь хуурай газар гэж үзэж байсан нь эдүгээгийн дэлхийн 70,8 хувь ус, 29,2 хувь хуурай газар гэдэгтэй дүйцэж байдаг³⁴.

Олзолж авчирсан барууны болон Хятадын 500 боол /уран дархчууд/-ын хүчээр Хар Хорум хотыгИх Монголын нийслэл болгохдоо Их Монгол улсын газар нутгийн хүйс гэж нүдэн баримжаагаар тооцон тогтоосон газар нь Өнөөдрийн шинжлэх ухааны тооцооноос 20 гаруйхан км-ээр зөрдөг.

Их Монгол улсын анхны мөнгөн тэмдэгт зоос нь морь унаж, сэлэм барьсан дайчин эрийн дүрстэй байжээ.³⁵

Энэхүү зоос нь хүний санасан хүссэн бүхэнд хувирах ид шидтэй, худалдааны хэрэгсэлтэй болсон хэрэг байв. Бас Өгэдэй хаан III жарны улаан бичин жил 1236 онд Шанхай хотод Эзэнт гүрний Цаасан мөнгө хэвлүүлсэн нь Өрнөдөд хамгийн анх Америк XVII зуунд цаасан мөнгө гаргаснаас 400 жилийн өмнө болсон байгаа юм.

³² “Монголын нууц товчоо” сонгомол эх 182-р зүйл

³³ “Чингис хаан ба даяарчилал” олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл 2014.73

³⁴ Монгол улсын соёлын түүх II боть, 93

³⁵ Ч. Мөнхжаргал. “Миний Монгол УБ 2006.47

Манай Монголчууд арвин баялаг, домгийн сэтгэлгээтэй ард түмэн билээ. Зарим домгийг баримт болгон өгүүлье:

Ертөнцийн үүслийг өөрийнх нь зүй тогтлоор авч үзээд, Хоосон дотор язгуур махбодуудын хуйлран эргэлдэх явцад анхны эх захгүй бөөгнөрлөөс хүнд жинтэй өтгөн нь аажмаар доош суун тунарч Этүгэн /Дэлхий/ болж, хөнгөн шингэн нь дээш хөөрөн дэгдсээр “Тэнгэр болжээ” гэж домогт өгүүлдэг. Үүнээс Монголчууд дээд тэнгэр эцэг, Эдүгэн /Дэлхий/ эх гэж биширдэг болжээ³⁶.

Шашин шүтлэг: Монголчууд овог, аймаг, хант улсын тогтолцоо бүхий үедээ цалиг, онгон, сүлд шүтлэгтэн байсан бөгөөд тэдэнд Хөхөчү, Татарын Чарким Нүдүй, Жамухын бөө Агажур, Мэргэдийн Бүтэнбэх зэрэг алдартай зайрангууд байсныг “Нууц Товчоо”-д өгүүлжээ. Ер нь XIII, XIV зуунд Бөө шүтлэг нь Монгол зон олны язгуур гол шүтлэг байжээ. Мөн “Зад барих” гэдэг аадар бороо, шуурганаас хамгаалах, бороо оруулах, салхи дэгдээх арга увидастангуудтай байжээ.

Чингис хаан олон шашныг хувьд алгачилан үзэж байгаагүй нь Их Монгол улсын төрийн тогтвортой байдлыг хангах нэг нөхцөл гэж үзсэн бололтой. Өгэдэй хаан шашны талаар эцгийн бодлогыг үргэлжлүүлэн Түвдийн лам нартай харилцаж байхдаа урд өмнө Их Монгол улсад ирж байсан нэг ламыг залж ирүүлээд “Сайн эх” гэгдэх Толуйн хатан Сорхагтани болон хөвгүүдийнх нь тахилын лам болгон Хар-Хорумд суулгаж байв гэж түүхийн мэдээ байдаг.

Чингис, Өгэдэй нар Буддын шашныг шүтэгчид болчихоогүй, харин Тангуд Түвдийг эзэгнэх бодлогодоо тэдний шашин, лам нарын нөлөөг ашиглаж байсан бололтой. Төвдийн хамгийн нөлөө бүхий (уг хийд I жарны харагчин үхэр жил 1073 онд байгуулагдсан) Сажа хийдийн хамбатай холбоо тогтоож Монголын эзэнт гүрэнд Буддын шашин дэлгэрүүлэхэд Лин-Чжоу хотод сууж агсан Монголын эзэнт гүрний төлөөний сайд Годан ноён, Умарт хятадыг захирч агсан Хубилай нар ихээхэн үүрэг гүйцэтгэж байв. Энэ мэтээр хоёр талын харилцаа өргөжсөөр Төвэд орон хэрэг дээрээ Эзэнт гүрний албан ёсны албат муж болсон байна.³⁷

---

³⁶ Монгол улсын соёлын түүх II боть 152

³⁷ Монгол улсын соёлын түүх I боть УБ.т. 298